

فصل اول

اهداف رفتاری: پس از پایان این فصل انتظار می‌رود هنرجو بتواند:

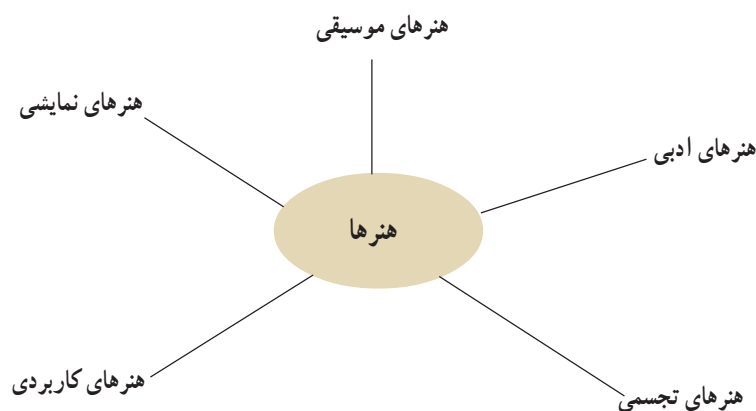
- چگونگی پیدایش صنایع دستی را توضیح دهد؛
- جایگاه صنایع دستی را در میان سایر هنرها بیان کند؛
- عوامل اصلی تشکیل دهنده‌ی صنایع دستی را نام ببرد؛
- عامل هدف را در صنایع دستی شرح دهد؛
- عامل شکل ظاهری را در صنایع دستی شرح دهد؛
- عامل فناوری را در صنایع دستی شرح دهد.

کلیات

دست ساخته‌های اولیه‌ی بشر در اصل برای پاسخگویی به نیازهای زیستی، آئینی و روزمره‌ی او ابداع شده، سپس با بهره‌گیری از اندیشه و تجربه به تدریج مراحل تغییر و تکامل خود را در مسیر تاریخ پیموده است. در عین حال، در روند رشد و بالندگی، جنبه‌هایی از نیازهای معنوی شامل باورها، اعتقادات و آداب و رسوم نیز به آن افزوده شده به طوری که می‌توان این محصولات را به‌عنوان «انواع هنرها» در تمدن‌های گوناگون نیز دست ساخته‌های اولیه‌ی بشر در اصل برای پاسخگویی به نیازهای زیستی، آئینی و روزمره‌ی او ابداع شده، سپس با بهره‌گیری از اندیشه و تجربه به تدریج مراحل تغییر و تکامل خود را در مسیر تاریخ پیموده است. در عین حال، در روند رشد و بالندگی، جنبه‌هایی از نیازهای معنوی شامل باورها، اعتقادات و آداب و رسوم نیز به آن افزوده شده به طوری که می‌توان این محصولات را به‌عنوان «انواع هنرها» در تمدن‌های گوناگون نیز

به شمار آورد و این خود بیانگر پیشرفت و هویت هر ملت یا قوم است.

هنرها در شکل‌ها و انواع مختلف پدید آمده است: هنرهای ادبی (نظم، نثر، داستان، ...)، هنرهای موسیقی (سنتی، نوگرا و ...)، هنرهای نمایشی (تئاتر و سینما)، هنرهای کاربردی (معماری، عکاسی، طراحی صنعتی، طراحی لباس، ...) و هنرهای تجسمی (نقاشی، پیکره‌سازی، ...) (شکل ۱-۱).

شکل ۱-۱- انواع هنرها

در ایران، صنایع دستی با توجه به شرایط جغرافیایی، فرهنگی، اجتماعی و نیازهای مادی و معنوی اقوام مختلف ایرانی پدید آمده و جلوه‌های گوناگونی به خود گرفته است. هنرمند ایرانی در ایجاد و ابداع اثر هنری به خاطرات قومی، باورهای دینی و طبیعت بکر و چشم‌اندازهای زیبای اطراف، توجه کرده و از آن‌ها به عنوان دستمایه‌ای برای کارهای خود بهره جسته است. در هنرها هرچه جنبه‌ی زیبایی‌شناختی و مبانی نظری آن قوی‌تر و غنی‌تر باشد به هنرهای تجسمی نزدیک‌تر می‌شود و اگر ابداع اثر بر محور کاربرد و عملکرد استوار شود، در گروه هنرهای کاربردی قرار می‌گیرد. پس می‌توان گفت صنایع دستی از جمله آناری است که هر دو جنبه‌ی تجسمی و کاربردی را دربر می‌گیرد. اگر در این آثار جنبه‌ی زیبایی آن بیشتر شود، نام «صنایع مستظرفه»^۱ را به خود می‌گیرد، مانند: طراحی، نقاشی، تذهیب، تشعیر، نگارگری و ... و هرچه بعد «کاربری» آن گسترش یابد به عنوان «صنایع» شناخته می‌شود. مانند: ابزارسازی، چاقوسازی و ... (شکل ۲-۱).

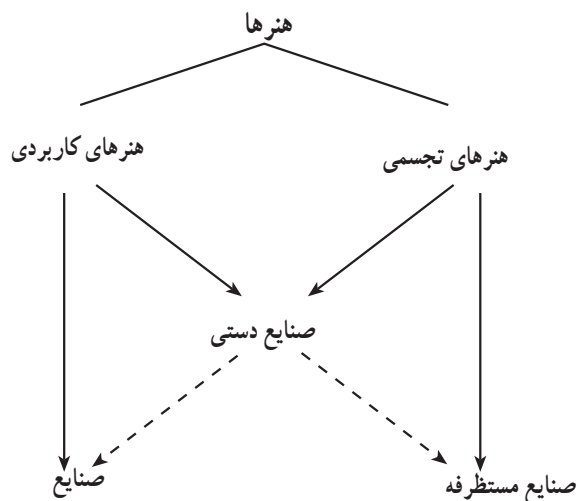
در برخی از آثار صنایع دستی گاهی یکی از این عوامل قوی‌تر دیده می‌شود. چنانچه هنرمند این سه عامل را به طور متعادل در نظر بگیرد، اثر نهایی به کمال و کیفیت مطلوب خود نزدیک می‌شود (شکل ۳-۱).

شکل ۳-۱- تغییرات عوامل سه‌گانه و هماهنگی آن‌ها در صنایع دستی

۱- هدف

هدف در صنایع دستی بر مبنای نیازهای مادی و معنوی تعریف شده، و این نیازها خود می‌تواند بیان‌کننده‌ی نوع محصول تولید شده باشد. در نیازهای معنوی تکیه بر باورها^۲، آداب و رسوم^۳ و ارتباطات قومی و فرهنگی است که می‌تواند همگام با نیازهای مادی ناشی از شرایط زیستی و معیشتی، در یک اثر متجلی شود. شرایط زیستی تابع آب و هوا یا اقلیم است. شرایط

در ایران، صنایع دستی با توجه به شرایط جغرافیایی، فرهنگی، اجتماعی و نیازهای مادی و معنوی اقوام مختلف ایرانی پدید آمده و جلوه‌های گوناگونی به خود گرفته است. هنرمند ایرانی در ایجاد و ابداع اثر هنری به خاطرات قومی، باورهای دینی و طبیعت بکر و چشم‌اندازهای زیبای اطراف، توجه کرده و از آن‌ها به عنوان دستمایه‌ای برای کارهای خود بهره جسته است. در هنرها هرچه جنبه‌ی زیبایی‌شناختی و مبانی نظری آن قوی‌تر و غنی‌تر باشد به هنرهای تجسمی نزدیک‌تر می‌شود و اگر ابداع اثر بر محور کاربرد و عملکرد استوار شود، در گروه هنرهای کاربردی قرار می‌گیرد. پس می‌توان گفت صنایع دستی از جمله آناری است که هر دو جنبه‌ی تجسمی و کاربردی را دربر می‌گیرد. اگر در این آثار جنبه‌ی زیبایی آن بیشتر شود، نام «صنایع مستظرفه»^۱ را به خود می‌گیرد، مانند: طراحی، نقاشی، تذهیب، تشعیر، نگارگری و ... و هرچه بعد «کاربری» آن گسترش یابد به عنوان «صنایع» شناخته می‌شود. مانند: ابزارسازی، چاقوسازی و ... (شکل ۲-۱).

شکل ۲-۱- جایگاه صنایع دستی در انواع هنرها

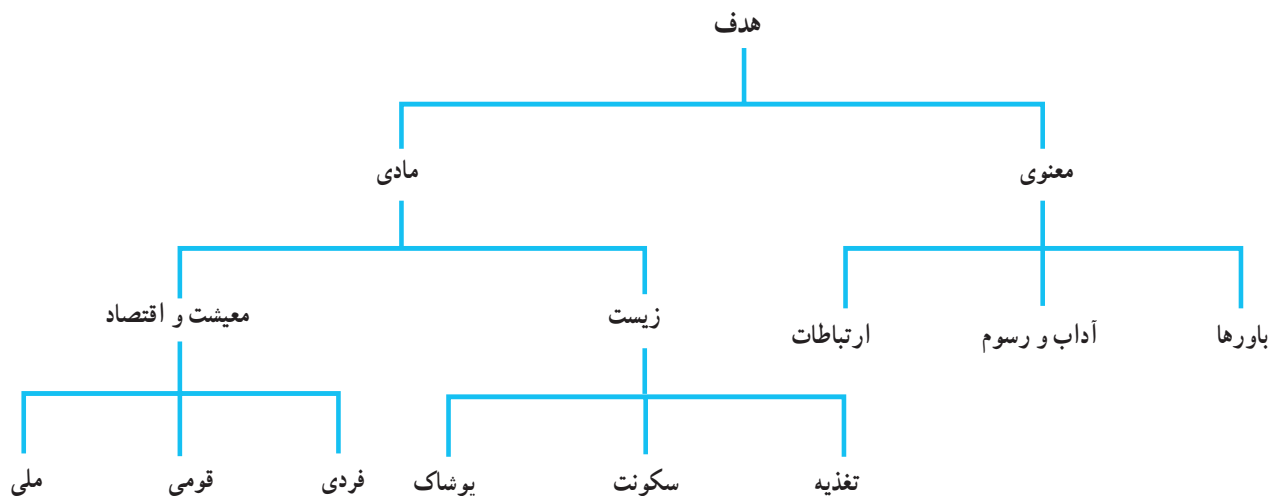
۱- صنایع مستظرفه عبارت است از آناری که نقش و نگار با تأکید بر تزئینی بودن اثر در نهایت ظرافت و دقت بر آن‌ها اجرا می‌شود. (Fine Art)

۲- ارزش افزوده: ارزش افزوده، ارزش یا بهایی است که به بهای محصول، پس از کار بر روی آن افزوده می‌شود. مثلاً تبدیل نخ به پارچه موجب به وجود آمدن ارزش افزوده می‌شود.

۳- باور: اعتقاد، قبول و پذیرش چیزی.

۴- آداب و رسوم: آئین‌ها و روش‌هایی که براساس باورها و اعتقادات شکل می‌گیرند.

زیستی و معیشتی در مرحله‌ی اول نوع تغذیه، پوشاک و مسکن انسان‌ها را مشخص می‌کند و در مراحل بعدی، کار و پیشه و فعالیت‌های اقتصادی، متناسب با آداب و رسوم ملی و قومی را پدید می‌آورد (شکل ۴-۱).

شکل ۴-۱- زیرمجموعه‌ی هدف در صنایع دستی

و نقش‌ها را به صورت‌های شکسته، گردان و تلفیقی متجلی ساخته است. شکل‌های غیرهندسی گاه با الهام از طبیعت به صورت خیالی - طبیعی، و گاه به صورت تصادفی و گاه به صورت ترکیبی از این دو، یعنی تلفیقی، ایجاد می‌شوند. بالاخره باید از آرایه گفت که عبارت است از هر شیئی افزودنی به محصول یا اثر با هدف آفرینش زیبایی که به دو گونه‌ی درون متنی و فرامتنی* تقسیم می‌شود. نمونه‌ای از آرایه‌های درون متنی، آینه‌دوزی و طلاکوبی و نمونه‌ی آرایه‌های فرامتنی آویزهای تزئینی (زبورآلات، منگوله‌های سیاه چادرها، خرمهره و ...) هستند. بنابراین هنرمند ایرانی توانسته است با استفاده از قابلیت‌های هر کدام به صورت ترکیبی، اثری بدیع و نوین به وجود آورد (شکل ۵-۱).

۲- شکل ظاهری

بعد دیگر صنایع دستی، شکل صوری یا ظاهری اثر است که گذشته از زیبایی آن، خود باعث شناسایی و وجه تمایز آن از صنایع دستی سایر مناطق و سرزمین‌هاست. شکل ظاهری هر اثر که همان وجه تزئین آن است از سه جنبه‌ی زمینه^۱، متن^۲ و آرایه^۳، قابل بررسی است. زمینه‌ی هر اثری به دو صورت سطح صاف^۴ و یا حجم^۵ است که ابعاد و اندازه‌های رایج و مرسوم را نمایان می‌سازد. متن هر اثر دستی نیز شامل طرح، نقش‌مایه و رنگ‌های اصیل اقوام مختلف است که مبتنی بر هویت فرهنگی، طبیعت پیرامون و تجربه‌های بازمانده از گذشتگان است. هنرمند ایرانی معمولاً طرح‌ها را بر پایه هندسه پنهان، هندسه آشکار و یا تلفیقی

۱- زمینه: بسترکار (با سطح کار)

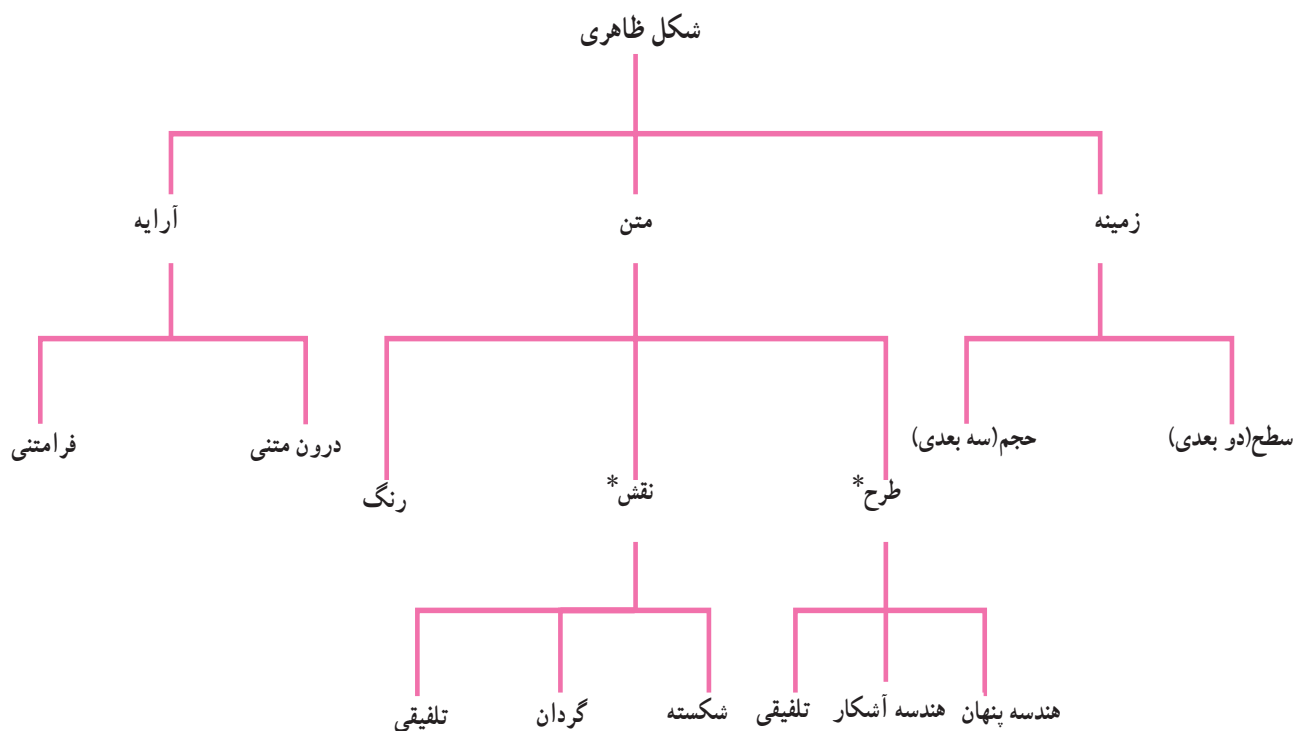
۲- متن: نقش و نگارهای اصلی که بر روی زمینه قرار می‌گیرد

۳- آرایه: اجزای الحاقی برای تزئین (به جدول ۸-۱ مراجعه شود.)

۴- دو بعدی

۵- سه بعدی

* برای توضیح بیشتر به جدول ۸-۱ مراجعه شود

شکل ۵-۱- زیرمجموعه‌ی شکل ظاهری در صنایع دستی

۳- فناوری

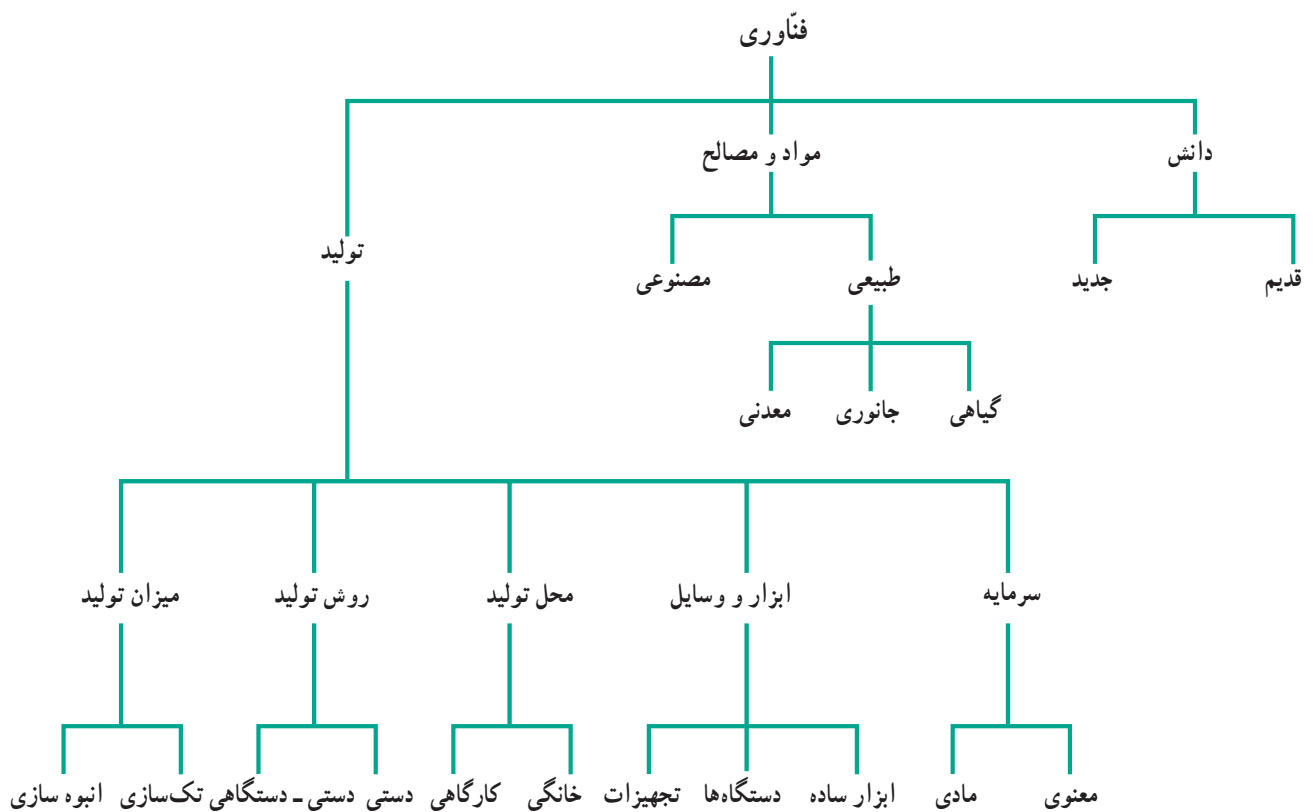
عوامل تولید که زیرمجموعه‌ی فناوری به شمار می‌روند

رابطه‌ی مستقیمی با انواع سرمایه‌های مادی و معنوی دارند. اهمیت سرمایه‌ی معنوی در ایجاد شرایط مناسب فضای کار، روحیه‌ی مثبت و انگیزه‌ی تولید است. سرمایه‌ی مادی در تأمین مواد اولیه، مراحل تولید و میزان آن آشکار می‌شود.

گونه‌های مختلف صنایع دستی، ابزارها، دستگاه‌ها و تجهیزات خاصی را می‌طلبد که این نیز نقش تعیین کننده‌ای در میزان تولید (تک‌سازی یا انبوه‌سازی) و محل تولید (خانگی یا کارگاهی) دارد. فرایند تولید برخی از صنایع دستی تنها بر مهارت نیروی انسانی تکیه دارد در حالی که تولید برخی دیگر نیازمند به کارگیری ماشین‌آلات خاص است (شکل ۶-۱).

سومین عامل تشکیل دهنده‌ی صنایع دستی، فناوری است. فناوری یا روش تولید که بنیان اصلی شکل‌گیری یک اثر در صنایع دستی است با بهره‌گیری از دانش و تجربه‌ی پیشینیان و گاه به مدد تجربیات و اطلاعات جدید، تولیدات متنوعی را پدید می‌آورد. نوع مواد و مصالح در انتخاب فناوری برای تولید تأثیر فراوانی دارد. هنرمند ابتدا از آنچه که در طبیعت پیرامون وجود دارد، همچون مواد گیاهی (چوب، پنبه و ...)، مواد جانوری (پشم، پوست، استخوان، ابریشم و ...) و مواد معدنی (سیلیس، آهن، مس و ...) استفاده می‌کند. گاهی نیز به دلیل کمیاب بودن یا گرانی آن‌ها از مواد مصنوعی جایگزین بهره می‌جوید.

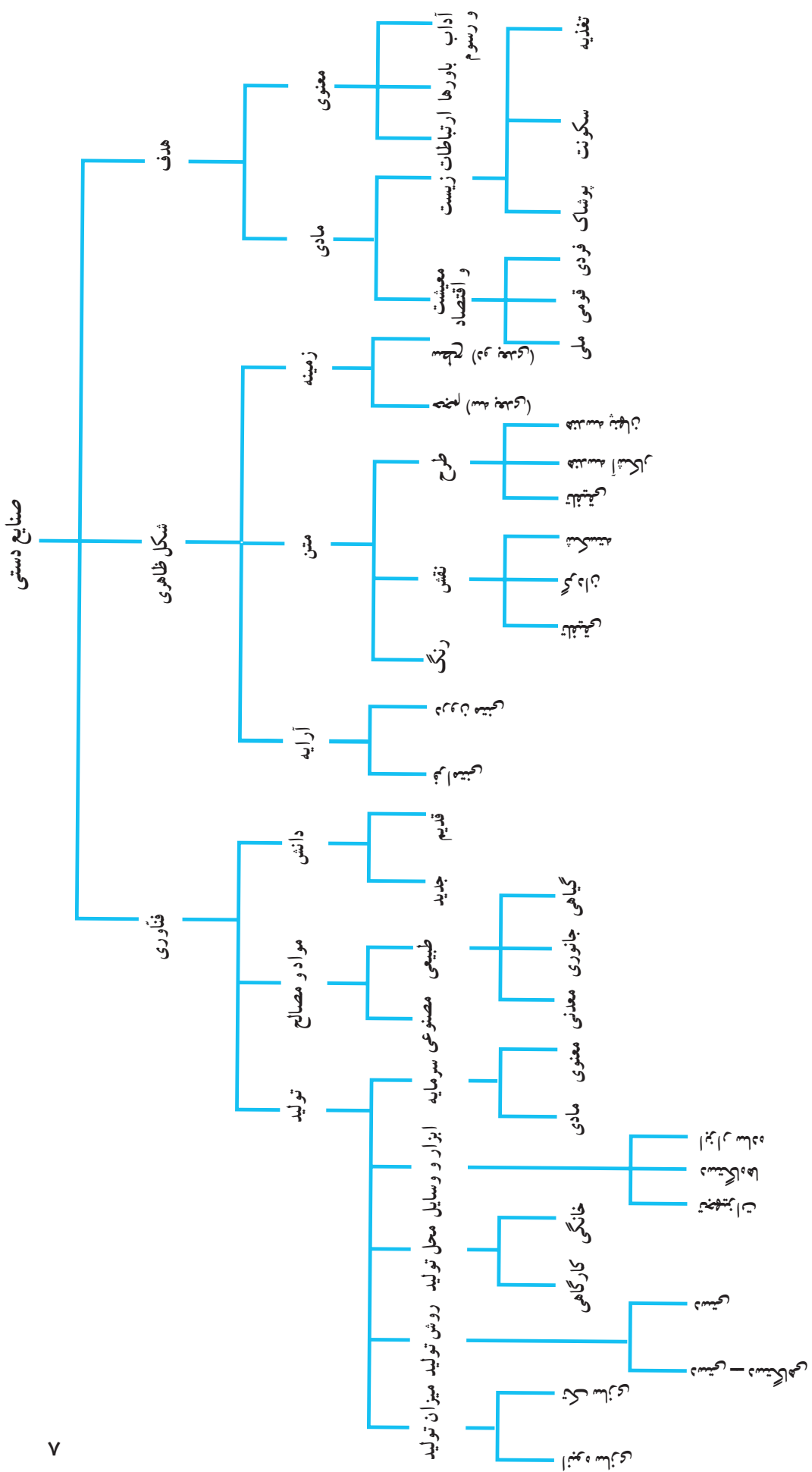
* طرح و نقش به صورت گسترده‌تر در فصل آثار هنری طراحی و نقاشی سنتی مطرح می‌شود.

شکل ۶-۱- زیرمجموعه فناوری در صنایع دستی

شکل ۷-۱ نشان دهنده‌ی ارتباط عوامل سه‌گانه و زیرمجموعه‌ی آن‌ها در شکل‌گیری یک اثر می‌باشد که می‌توان هر یک از محصولات این رشته‌ی هنری را بر مبنای آن مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار داد. برای درک بیشتر چگونگی ارتباط زیر مجموعه‌ها با عوامل و ساده‌تر شدن مطالب در شکل ۸-۱ آن‌ها را تعریف کرده و برای هر یک نمونه‌هایی با مثال آمده است.

اکنون با درک عوامل مختلف شکل‌دهنده‌ی یک اثر می‌توان به لزوم توجه به اثربخشی هر عامل در چگونگی تولید و نیز ایجاد ارزش افزوده در شکل مطلوب یک محصول پی برد. بر عکس نیز می‌توان دریافت که بی‌توجهی به جایگاه و نقش هر یک از این عوامل موجب تغییر کلی و یا پایین آمدن کیفیت اثر می‌شود.

شکل ۱-۷ - عوامل تشکیل دهنده صنایع دستی و زیر مجموعه‌ی آن‌ها

تفاهوری		دانش	قدیم	جدید		
تولید	محل تولید	طبیعی	آثاری که با استفاده از دانش پیشینیان ساخته می‌شوند. (مانند: رنگری سنتی، رویگری و...)	آثاری که با استفاده از دانش پیشینیان و کمک گرفتن از دانش جدید ساخته می‌شوند. (مانند: پخت سفال در کوره‌های برقی و گازی، پرداخت فرش با قیچی برقی، آینه‌کاری، معرق چوب، خراطی سنگ و...)		
			گیاهی	آثاری که با استفاده از مواد اولیه گیاهی تولید می‌شوند. (مانند: سببافی، پارچه‌های کتان، زیلو بافی و...)	آثاری که با استفاده از مواد اولیه جانوری تولید می‌شوند. (مانند: پارچه‌های ابریشمی و...)	
			جانوری	آثاری که با استفاده از مواد اولیه معدنی تولید می‌شوند. (مانند: آلی، فلزکاری و...)	آثاری که با استفاده از مواد اولیه معدنی تولید می‌شوند. (مانند: سنگ تراشی و...)	
			معدنی	آثاری که با استفاده از مواد اولیه معدنی تولید می‌شوند. (مانند: آلی، فلزکاری و...)	آثاری که با استفاده از مواد معدنی نیز استفاده می‌شود. (مانند: خاتم، رنگری شیمیایی و...)	
			→	آثاری که در تولید آن‌ها از مواد مصنوعی نیز استفاده می‌شود. (مانند: خاتم، رنگری شیمیایی و...)	آثاری که تولید آن‌ها مبتنی بر اصالت و هویت ملی است. (مانند: فلزکاری، قالی، پارچه‌بافی و...)	
			معمولی	آثاری که تولید آن‌ها وابسته به سرمایه و امکانات بومی است. (مانند: سنگ تراشی و...)	آثاری که با استفاده از ابزار ساده تولید می‌شود. (مانند: سببافی، سفالگری دستی، رودوزی و...)	
			سرمایه	آثاری که با استفاده از ابزار ساده تولید می‌شود. (مانند: سببافی، سفالگری دستی، رودوزی و...)	آثاری که با بهره‌گیری از دستگاه تولید می‌شود. (مانند: پارچه‌بافی، جاجیم بافی، زیلو بافی و...)	
			انزار و وسایل	آثاری که با استفاده از ابزار ساده تولید می‌شود. (مانند: سببافی، سفالگری دستی، رودوزی و...)	آثاری که در تولید آن‌ها از تجهیزات سنگین نیز استفاده می‌شود. (مانند: تجهیزات معرق و مینت‌کاری و...)	
			محل تولید	آثاری که تولید آن‌ها در کارگاه‌های خاص امکان پذیر است. (مانند: آلی، فلزکاری و...)	آثاری که تولید آن‌ها در کارگاه‌های خاص امکان پذیر است. (مانند: آلی، فلزکاری و...)	
			روش تولید	آثاری که کلیه مراحل تولید آن با دست انجام می‌پذیرد. (مانند: نمدمالی، نگارگری و...)	آثاری که قسمتی از مراحل تولید با کمک دستگاه انجام می‌پذیرد. (مانند: سفالگری، معرق کاری، خراطی سنگ و...)	
			میزان تولید	تک‌سازی	آثاری که تابع شرایط مختلف به صورت منحصر به فرد تولید می‌شود. (مانند: ضریح‌سازی، منبر و...)	آثاری که تابع شرایط مختلف به صورت انبوه تولید می‌شود. (مانند: سفال، شیشه و...)

شکل ۸-۱- تعریف و شرح زیرمجموعه‌های نمودار ۱-۷

صنایع دستی

مضمون	هدف		آداب و رسوم	آثاری که در مراسم و آداب ملی و قومی به کار گرفته می‌شوند. (مانند: علامت، گلاب‌پاش، عود سوز و...)
	مادی	زیستی		
			باورها	آثاری که بر اساس اعتقادات مذهبی و باورها ساخته و به کار گرفته می‌شوند. (مانند: حرز، انگشتر فیروزه)
			ارتباطات	آثاری که برای ایجاد ارتباطات انسانی و جهان پیرامون به وجود می‌آیند. (مانند: ساز، کتاب آرای، ...)
			تقدیه	وسایلی که برای پخت و پز، آماده‌سازی و نگهداری مواد خوراکی ساخته می‌شوند (مانند: قاشق، ظروف، سفره، قلمکار، خمره، کوزه و ...)
			سکونت	آثاری که برای محل سکونت ساخته می‌شود (مانند: قندیل، در، پنجره، پرده، فرش و ...)
			پوشاک	آثاری که برای پوشاندن استفاده می‌شود (مانند: لباس، کلاه، کفش، جُل، پالان، سیاه‌چادر و ...)
		معیشت و اقتصاد	فردی	آثاری که ایجاد اشتغال و درآمد فردی می‌کند (مانند: بافندگی، سفالگری، فلزکاری و ...)
			قومی	آثاری که باعث درآمدزایی یک قوم یا طایفه می‌شود (مانند: سوزندوزی بلوچ، قالی بلوچ، ...)
			ملی	آثاری که قسمتی از اقتصاد یک کشور را تأمین می‌کند (مانند: قالی ایران و ...)
		زمینه	سطح (درویدی)	آثاری که شکل ظاهری زمینه آن مسطح و دارای دو بعد است. (مانند: نگارگری، معرق و ...)
			حجم (سه‌بعدی)	آثاری که شکل ظاهری زمینه آن حجمی و سه بعدی است. (مانند: سفال، ظروف فلزی، آبگینه و ...)
		شکل ظاهری	طرح	آثاری که طرح اصلی آن‌ها دارای ساختار هندسی است اما دیده نمی‌شود. (مانند: طرح‌های نگارگری)
				آثاری که ساختار هندسی به راحتی و آشکارا در طرح اصلی دیده می‌شود. (مانند: طرح خشتی و گره‌چینی)
		متن	نقش	تلفیقی
				شکسته
		رنگ	گردان	آثاری که نقوش آن‌ها از خطوط منحنی و بدون زاویه است. (مانند: نقوش اسلیمی و ختایی)
				تلفیقی
				آثاری که قسمتی از نقوش آن‌ها گردان و برخی دیگر شکسته است. (مانند: تلفیق گره‌ها با اسلیمی‌ها)
				آثاری که متن آن‌ها رنگی است. (مانند: نگارگری، تذهیب، معرق، قلمکار و ...)
		آرایه	درون‌متنی	آثاری که تزئیناتی با مواد الحاقی بر روی متن اصلی در آن‌ها به کار رفته است. (مانند: سکه‌دوزی، آینه‌دوزی، طلاکوبی، مرصع و غیره)
				فرامتنی
				آثاری که تزئیناتی با مواد الحاقی بر روی حاشیه و خارج از متن اصلی در آن‌ها به کار رفته است. (مانند: خرمهره، منگوله‌ها، شرفه و ...)

تمرین ۳: نمونه‌ای از آرایه‌های موجود در منطقه‌ی خود را تهیه و نوع آن را مشخص کنید.

تمرین ۴: فناوری و دانش تولید یکی از آثار صنایع دستی منطقه‌ی خود را به‌طور کامل شرح دهید.

[نمونه‌ها و جدول‌های خود را تا پایان سال نگهداری کنید.]

تمرین ۱: برای جدول شماره‌ی ۷-۱ چه پیشنهاد تکمیلی دارید؟ آن را شرح دهید.

تمرین ۲: در برگه‌ی تمرین داخل کتاب یک محصول صنایع دستی و عوامل آن را به‌طور کامل بنویسید، آنگاه جدول تکمیل شده را در کلاس برای دیگر دانش‌آموزان شرح داده و مشخص کنید کدام یک از عوامل تشکیل‌دهنده‌ی این محصول قوی‌تر است؟

پیش‌ها

۱- صنایع دستی در پاسخ‌گویی به چه عواملی به وجود آمده است؟

۲- انواع هنرها در چه شکل‌هایی ظهور یافته است؟

۳- هدف را در صنایع دستی شرح دهید.

۴- عوامل اصلی تشکیل‌دهنده‌ی صنایع دستی را نام ببرید.

۵- هندسه آشکار و پنهان در کدام یک از زیرمجموعه‌ی عوامل تشکیل‌دهنده‌ی صنایع دستی قرار دارد؟

۶- فناوری در صنایع دستی شامل چه چیزهایی است؟ شرح دهید.